

САҒЫР КАМАЛОВТЫҢ «ЕР ТАРҒЫН» ЛИБРЕТТОСЫ – ПАТРИОТТЫҚ ПЕН ОТАНСҮЙГІШТІКТІҢ ҮЛГІСІ

Сағыр Камалов – әдебиетімізге өз үлесін қосқан жазушы-драматург. Оның «Ер Тарғын» либреттосы 1937 жылы жарық көрді. Либреттода «Ер Тарғын» дастанының ұзын ырғасы сақталса да, автор оған бір қатар өзгерістер енгізіп, көп мәселені өзінше шешкен.

Либреттода жазушы бір-біріне қайшы екі күштің тартысын көрсетеді. Олардың бірі – үстемдік етуші хан және оның айналасындағы кара күштер, екіншісі – жауынгершілік кездерде бүкіл ел қорғаны болған батыр.

Либреттода Тарғынның жауыздықты бетке айтамын, әділдік іздеймін деп көп жылдар қуғын, сүргінде болғандығы көрінеді. Хан мен билер көпшілікке ықпал жасап, Тарғынды талай рет жалғыз қалдырып, өз елінде барар жер, басар тауын қоймай, ақыры оны елден кетуге мәжбүр етеді. Әйтсе де ол Ноғайлы хандықтарына айнала береді. Мұның негізгі себебі не? Бізше батырларға тән патриоттық. Тарғын хандармен жауласса да, елмен жауласпайды. Поэмасында Ақшахан «...сен кешегі камалды бұзған, жауды қырған қайратынды тынышыңды алған жұртыңа көрсетпедің бе» дегенде, Тарғын: «тек, өз жұртымды жылатуды шарифат қоспайды», – деп жауап береді.

Пьесада Тарғынның ерлігі, өжеттігі, досына мейірбандылығы жауына қаталдығы, бірінші орынға қойылады. Оның іс-амалдары да, монолог, диалогтары да мінезіне сай.

Хан мен билерден қаншама қуғын көрсе де, Тарғын халықтан қол үзбейді. Сондықтан Ноғайлының қай еліне барса да, халық оны құшағын

жайып қарсы алады. Ақшахан елінің де «найза ұстарлық» ерлері Тарғынға төс ашып дос, сыр ашып жолдас болады. Оның үстіне Торғауыттардың ызасы өтіп, кегін қайтара алмай жүрген елге Тарғынның камал бұзып, жеңіспен қайтуы, батырдың беделін бұрынғыдан да бетер өсіре түседі.

Қандай батыр жауынгер? Даңқы келген алыстан. Қарсылаймыз келе бер От жалынды арыстан. Жылаған ел жұбанған, Тойлап шықты алдына. Керегінше ала бер Қазынаны, малды да... Сендей батыр бағымыз, Шылбырыңа оралдық. Шалықтасын шағыңыз, Қожақ сенен құрбандық.

Қандай пьеса болсын, хор халық атынан сөйлейді. Бас қаһарманды көпшіліктің жек көру, жақсы көруін, олардың ой-сезімдерін драматургтер әрдайым хор арқылы береді. Бұл үзіндіден халықтың Тарғынға қалай қарайтыны, оның себебін айтпай-ақ түсінікті десек, сол халықтың жуан ортасынан шыққан Сақан мен Балпандардың ерлік істері мен Тарғынға көзқарас, әр алуан қарым-қатынастарынан да көп жайттарды байқауға болады. Ақжүніс өлімнен құтқарамын, Қажен мырзаға ти деп шарт қойғанда оған Тана:

Ер Тарғын адамзаттық данасы ғой, Халықтың камын ойлар баласы ғой. Әділдік, шындық іздеп алтын тақтан, Қайда барса, сол үшін таласы ғой. Қайрат пен терең ақыл, өткір сезім, Сыйғызбай сан хандарға салғызды той... деп жауап қайырады.

Сөйтіп екінші саптағы қаһармандардың іс-амалдарын, ой-пікірлері мен наным-сенімдерін айқындайтын монолог, диалогтер бәрі де Тарғын образын толықтыра түседі.

Жалпы батырларға төн сенгіштік, ақкөңіл, аңғалдық Тарғында да жоқ емес. Автордың оны солай көрсетуі заңды. Ақжүністің мінезін жақсы білетін Сақан мен Балпандар талай рет ескертсе де, сенгіш батыр Ақжүністің сиқырлы ісі мен жалған сөздеріне нанып қалады, сүйген жары Тана өзін тастап, еліне қашып кетті деген оймен, оған іштей өкпелеп, Ақжүністі алып қашып үйленеді. Батыр мықтап алданғанын кейін бірақ біледі. Әйтсе де Тарғын алған бетінен қайтпайды. Жары аяр болып, жау айнала қоршап тұрса да, батыр ежелгі дұшпаны – хандармен күресін тоқтатпауға ант етеді.

Әйтсе де ол – өз заманында әділдік іздеушілердің бірі. Тарғын зұлым хандарға қарсы күресуші мықты тұлға болумен бірге, әділдікті іздеп қазір болмаса да келешекте болады деген арманына мықтап сенген адам. Тарғын образының әлеуметтік, тәрбиелік мәні де осында.

Сағыр Камалов пьесасының прологында Тарғын хан мен билердің зорлық-зомбылықтары арқасына аяздай батқан адам екендігін айта келіп, солардың өкілі ретінде Ақшахан, Жаңқа, Қазы, Қапан, жырау тағы басқаларды алады. Өзара салыстырғанда олардың іс-әрекет, мінез-құлықтарында өзгешеліктер жоқ емес. Бірақ, олардың бәріне төн бір қасиет – екіжүзділік. Олар өз мүддесін қорғау керек болған жерде Тарғын сықылды батырларды «құшақ жая қарсы алады», өздерінің тілектеріне жеткен күні сыртқа теуіп, өлімге бұйыруға да беттері шімірікпейді. Қай кезде, қай елде болсын үстемдік етуші хан, феодалдардың еңбекші халыққа, оның жокшысы болған ер-азаматтарына жасайтын сұрқиялық іс-әрекеттерінің бір алуаны осылай болып келетіні – өмір шындығы десек, С. Камалов «Тарғын» пьесасында бұл өмір шындығын әрі шебер, әрі дәл етіп көрсете білген. Жаңқа, Қазы, жыраулардың сөздері мен істері әрдайым бір жерден шығып, бірінің іс-әрекет, амал айлаларын екіншісі толықтырып отырады.

Солардың ішінде аярлықтың айқын бейнесі етіліп суреттелетіні Ақжүніс. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың» дегендей, Жаңқа тәрізді ананың тәрбиесін көрген Ақжүніс көрсеқызар, өзімшіл, ішітар, сондай-ақ мейлінше қатыгез, айлакер, жас басынан жалған айтуға үйренген, екіжүзді зымиян әйелдердің типі.

Пьесадағы Ақжүніс поэмадағы Ақжүністен мүлде басқа. Бұл жайт сыншы-әдебиетшілердің арасында күні бүгінге дейін әртүрлі пікір туғызып

келеді. Біреулер: Ақжүністі ұнамсыз образ етіп көрсету теріс, ол ұнамды, сондықтан пьесада да солай көрсетілуі керек деген пікірді айтса, екіншілері: жоқ, бұл поэмадағы Ақжүніс емес, автор поэмадан тек оның атын ғана алған да, хан қыздарына қандай мінез төн болуы керек деген тұрғыдан ойлана келіп, өскен ортасы, алған тәрбиесіне сәйкес, Ақжүністі өз ортасына лайықты ұнамсыз образ етіп шығаруды мақсат еткен, өзі ойлаған планда Ақжүністі солай көрсету дұрыс деген пікірді қолдайды.

Бұл пікірлердің екеуінің де дұрыс жақтары бар. Ескі тақырыпты жаңаша меңгеремін деген авторлардың ауыз әдебиетіндегі ұнамды образ ретінде жырланып келген қаһармандарды сол қалпында қалдырып, оның кейбір жақтарын толықтыруы, мінез-құлық, іс-әрекеттерін тереңдете түсу планында суреттеуі де, кейде ол образдардың кейбіреулерін, керісінше, ұнамсыз образ дәрежесінде бейнелеуі де мүмкін.

С. Камалов Тарғын туралы алдыңғы принципті қолданса, Ақжүніс туралы соңғы принципті дұрыс деп тапқан.

Сонымен қатар сол поэмалардағыдай хан-феодалдардың әйел, қыздарының бәріне бірдей қырағылық, отаншылдық, махаббатқа беріктік төн десек, қателескендік болар еді. Қанаушылық, қаныпезер, қатігездік, екіжүзділік көрген үлгісі, алған өнегесі болған хан қыздарының көпшілігіне «Ер Тарғын» поэмасындағы емес, пьесасындағы Ақжүніс аталатын қыздың типі дәл келетіндігі даусыз. Ал оның атын «Ақжүніс» деп, не Қанікей, не Тінікей деп атау автордың айтайын деген негізгі ой-пікіріне, шығарманың идеялық мазмұнына нұқсан келтірмейді.

Пьесадағы Ақжүніс образына осы тұрғыдан келсек, авторды мақтамасақ, даттауға болмайды. Өйткені Ақжүніс ортасына төн образ болып шыққан. Аярлық, өзімшілдік, екіжүзділік, қатігездік, опасыз-тұрақсыздықтары жағынан шешесі Жаңқа мен Қазы билерден оның мойны әлде қайда озық жатыр.

«Ер Тарғын» пьесасында Ақжүніс образы әр жағынан алынып суреттелінеді. Алғашқы перделерде ол «жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған» деп Абай айтқандай, жалпы қыздардың жастық шағына төн бір мінезін көрсетіп, Тарғынға даңқын естіп ғана құмартса, тұтқын қыз Танаға еркі берілсе, Ер Тарғынды таңдауы мүмкін екендігін, Сақан, Балпан тәрізді батырдың серіктері де тұтқын қызға «Тарғынды қала» деп кеңес беру-

шіліктерін сезгеннен кейін, Ақжүністің батырға деген құмарлық, ынтызарлығы бұрынғыдан да арта түседі.

Жасынан айтқанын істетіп, дегенін жасатып, қағусыз өскен өзімшіл ханша, жолында бөгет кездескен сайын өрши түседі. Ақжүністің Тарғынға шығуына хан мен ханым, Қазы мен Қожак, Тарғынның серік батырлары – бәрі қарсы. Әйтсе де Ақжүніс өз дегенін қалайда орындауға бел буады. Ол өз мақсатына кім бөгет болса да қан төгіп, жан алудан да тайынбайды.

Тарғын екеуінің арасындағы қарым-қатынастардан да Ақжүністің мінездері бұрынғыдан көрі айқындала түседі. Ақжүністің тек өзін, өзімшілдік арман-мүддесін ғана сүйетіндігі, Тарғынға деген жылылықтың жүрегінде емес, сөзінде екендігі, хан қызының мінезіне тән бір ерекшелік кейінгі актылардан көрінеді.

Аз мезгілдің өзінде-ақ ол Тарғынды жақсы танып, оның ерлігін де, адамшылық қасиетін де, хан, билердің ортасында жалғыздығын да ұғынады. Оны өзінің өмірлік серігім деп шын беріле сүйеді.

Автор хан қызы Ақжүніс пен одан әлде қайда сұлу халықтан шыққан Тананы қарама-қарсы қою арқылы адалдық та, сертіне беріктік те, адамгершілік те халықта деген идеяны мегзейді. Бұл реттегі айрықша мәні бар кейіпкер Ақжелең. Ол пьесада өзінің қайшылығымен көрінеді. Ол Ақжүністің алдауымен Танаға опасыздық та жасайды. Бірақ Ақжелең де халықтан шыққан қыз. Сондықтан ол өзінің адамдық арын лаптап алғанын кейін түсінеді де, Тананы тұтқындықтан босату жолында Ақжүністің қолынан қаза та-

бады. Ақжелең оқиғасымен байланысты автор пьесаның халықтық идеясын толықтыра түседі.

Қорыта айтқанда, Ақжүніс образын автор өзінше шешкен. С. Камалов поэмадағы батырды сүйетін сұлу қыздың ролін қалмақ қызы Танаға береді. Тана сұлулығының үстіне ақылды, алдыартын жақсы түсінетін, сертіне мығым, махаббатқа берік әйел бейнесінде көрсетіледі. Тұрмыс толқыны айдап кеп оны Тарғынға қосады.

«Ер Тарғын» операсының либреттосы қазақтың опералық өнеріне өз кезінде авторлардың қосқан үлесі болды (музыкасын жазған Е. Г. Брусиловский). «Ер Тарғын» либреттосы 1937 жылы жеке кітап боп басылды.

Сағыр Камалов аз-ақ өмір сүрді. Әдебиет майданында құйрықты жұлдыздай көрінді де, ғайып болды. Бірақ оның кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен құнды мұрасы бар. Соның күрделісі «Ер Тарғын» операсының либреттосы мен басқа әңгіме, пьесалары. Жазушы-драматург С. Камалов шығармашылығын зерттеуге айрықша көңілін аударуымыз тиіс. Оларды жинап бастыру, зерттеу – келешектің міндеті.

ӘДЕБИЕТ

1. Камалов С. Әңгімелер мен пьесалар. Құрастырған және кіріспе мақалаларын жазған Қ. Жұмалиев. Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1960. 205 б.
2. Әуезов М. 20-томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 1985. 365 б.
3. Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері. Құрастырған Қ. Жармағамбетов. Алматы, 1957.
4. С. Камалов және оның шығармалары // Жұлдыз. 1960. №8. 133-139 б.
5. Жазықсыз жазаланғандар // Ел мәдениеті. 2007. 15 мамыр. №9. 8-9 б.